

जनकपुर र जनकपुर कविताको वर्गीय अध्ययन

उपप्रा.चतुर्भुजलाल दास केवरत

पाटन बहुमुखी क्याम्पस, ललितपुर

Email: ldkewrat@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा रोशन जनकपुरीद्वारा रचित 'जनकपुर र जनकपुर' कवितालाई वर्गीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । कविता साहित्यको पुरानो र विशिष्ट विधा हो । यसअन्तर्गत सामाजिक विषयवस्तुको प्रतिबिम्बन भएको हुन्छ । सामाजिक संरचनामा आर्थिक दृष्टिकोणबाट अभिजात वर्ग र निम्न वर्गहरू रहन्छन् । प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा 'जनकपुर र जनकपुर' कवितामा वर्गीय सन्दर्भहरू कसरी प्रतिबिम्बित भएका छन् भन्ने कुरालाई कार्लमाक्सको वर्गविश्लेषणको दृष्टिकोणबाट निरूपण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसका साथै गुणात्मक ढाँचामा संरचित प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरेर पाठ विश्लेषण विधिका आधारमा व्याख्या गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । वर्गीय संरचना भएको समाजमा अभिजात वर्ग र सर्वहारा वर्ग विद्यमान हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सर्वहारा वर्गभन्दा पनि निम्न वर्ग भन्नु उपयुक्त हुन्छ । अभिजात वर्ग आर्थिक रूपले सम्पन्न हुनुका साथसाथै उत्पादनका साधनस्रोतमाथि यही वर्गको नियन्त्रण कायम रहेको हुन्छ । अभिजात वर्गअन्तर्गत समाजका भूमिपति, उद्योगपति, उच्च पदस्थ कर्मचारी, प्रबन्धक, पुँजीपति वर्गको निकट रहेर उसकै हकहितमा काम गर्ने कर्मचारी आदि पर्दछन् । समाजको आधार पक्ष मानिने आर्थिक पक्षमा वर्चस्वशाली अभिजात वर्गकै हालीमुहाली हुन्छ र यही आधारले सामाजिक संरचनाका अधिरचनाहरू जस्तै सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सबै पक्षलाई प्रभावित पार्छ भन्ने मार्क्सवादी चिन्तकहरूको ठहर रहेको छ । सोही समाजमा दैनिक ज्यालादारी, मजदुरी, निम्न वेतनमा काम गर्ने साना ओहोदाका कर्मचारी भने निम्न वर्गमा पर्दछ । आर्थिक हिसाबले कमजोर श्रमजीवी वर्ग अभिजात वर्गको अधीनस्थ हुन्छ । 'जनकपुर र जनकपुर' कवितामा सामाजिक संरचनामा आर्थिक असमानताले निम्त्याएको वर्गीय विभेद र सर्वहारा वर्गका निकृष्ट जीवनशैलीको यथोचित चित्रण गरिएको छ । सांस्कृतिक नगरी जनकपुरको वर्गीय विभेद र त्यसले जन्माएको शोषण तथा उत्पीडनको प्रस्तुति नै कविको अभीष्ट देखिन्छ । 'जनकपुर र जनकपुर' कवितामा जनकपुरमा निम्न वर्गीय कथित दलित भएर छुवाछुतको अमानवीय र पीडादायी जीवन भोग्दै आएका डुम र हलखोर समुदायका अपमानजनक व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । तिनका अस्पृश्य व्यवहार वर्गीय अवस्थासँग जोडिएको स्पष्ट छ । प्रस्तुत लेखमा छनोट गरिएको कवितालाई प्राज्ञिक विमर्श गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी: श्रमजीवी, वर्गीय विभेद, सामाजिक न्याय, असमान वितरण, सीमान्तीकृत

विषय परिचय

'जनकपुर' आफैमा विशिष्ट पहिचान र गरिमा बोकेको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक नगरी हो । राजा जनकले शासन गरेको हुनाले यस नगरीको नाम 'जनकपुर' रहन गएको हो । विगतमा राजा जनकले राज्य गरेको समयमा न्यायिक परम्पराको ऐतिहासिक र मिथकीय सन्दर्भहरू सुन्न र पढ्न पाइए पनि वर्तमान जनकपुर भने आर्थिक असमानताका कारण वर्गीय विषमताको समस्या भेट्दै आएको वास्तविकतालाई कविले विश्लेष्य कवितामा सटीक चित्रण गरेको देखिन्छ । कवि जनकपुरीले यस कविताको माध्यमबाट अभिजात वर्ग र निम्न वर्गका बिचमा रहेको असमानताको सन्दर्भलाई मार्मिक तवरले प्रस्तुत गरेका छन् । उत्पादनका साधनमा शक्तिशाली अभिजात

वर्गको नियन्त्रण भएकाले निम्न वर्गीय कथित मधेसी दलितहरू अमानवीय र असामाजिक जीवन बाँच्न बाध्य रहेका तथ्यलाई कवि जनकपुरीले तदारुकताका साथ यस कवितामार्फत उठान गरेको देखिन्छ। समाजमा आधार मानिने आर्थिक पक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले अधिचरना त्यसबाट असम्पृक्त रहन नसक्ने सन्दर्भलाई कविले कविताको माध्यमबाट अभिव्यञ्जित गर्न खोजेको देखिन्छ। ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक नगरी जनकपुरमा निकृष्ट जीवन व्यतीत गरिरहेका कथित मधेसी दलित डुम र हलखोर समुदायका आर्थिक पछौटेपनप्रसूत अतिसंवेदनशील जीवनशैलीले कविको कोमल हृदय द्रविभूत भई प्रस्तुत कविता सिर्जना गरेको स्पष्ट छ। यसले कविको निम्न वर्गप्रतिको सहानुभूति र समानुभूतिको भावसमेतलाई ईङ्गित गर्दछ। उनले समाजमा अछुत भनी हेपिएका, शोषित, पीडित र उपेक्षित डुम र हलखोरका हीनतर जीवनशैलीलाई आफ्नो क्यानभासमा उतार्ने काम गरेका छन्।

प्रगतिवादी कवि रोशन जनकपुरीले प्रस्तुत कवितामा जनकपुरको स्थानिक यथार्थलाई मर्मस्पर्शी तरिकाले चित्रण गर्न खोजेका छन्। उनले कविताको शीर्षक नै 'जनकपुर र जनकपुर' राखेर ऐतिहासिक नगरी जनकपुरमा एउटा निम्न वर्ग र अर्को अभिजात वर्ग रहेको तथ्यलाई उद्घाटन गरेका छन्। ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा जनकपुरको आफ्नो पृथक् र विशिष्ट महात्म्य रहे पनि वर्तमानको जनकपुरमा वर्गीय असमानताको डरलाग्दो खाडल रहेको तथ्यलाई कवि जनकपुरीले जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरेका छन्। अधिल्लो 'जनकपुर' पदले आर्थिक पछौटेपनको शिकार भएको निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछ भने त्यहीँनेर पछिल्लो पद जनकपुरले समाजका हुनेखाने अभिजात वर्गको सङ्केत गरेको छ। समाजमा विद्यमान वर्गीय असमानताको जटिल संरचनाले धनी वर्ग चाहिँ सुखसयलपूर्ण जीवन व्यतीत गरिरहेको छ र गरिब वर्गलाई मनुष्यका रूपमा बाँच्नसमेत धौ धौ परेको तीतो यथार्थको प्रकटीकरण भएको छ। यस कविताका माध्यमबाट कवि जनकपुरीले सर्वहारा वर्गीय पात्र कथित दलित डुम र हलखोर समुदायले अति कष्टकर जीवन बाँचिरहेका सन्दर्भको सार्वजनिकीकरण गरेका छन्। प्रस्तुत कवितामा सामाजिक संरचनामा असमान आर्थिक वितरणले निर्माण गरेको वर्गीय विभेदकारी संस्कृतिको राम्रोसँग शल्यक्रिया गरिएको छ। जनकपुरका विपन्न वर्गीय कथित मधेसी दलित डुम तथा हलखोरहरूले जतिसुकै शारीरिक श्रम गरे पनि तिनका गाँस, बास र कपासको प्रबन्धन गर्न अप्ठ्यारो परिरहेको तथ्यलाई यथार्थपरक ढङ्गबाट उजागर गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

असमान आर्थिक वितरणले गर्दा सामाजिक संरचनामा वर्गीय स्वरूपको निर्धारण गर्दछ। सोही आधारमा समाजमा अभिजात वर्ग, मध्यम वर्ग, निम्न वर्ग र सर्वहारा वर्ग निर्धारण गरेको हुन्छ। वर्गीय सम्बन्धहरू र वर्गीय स्थानहरूले वैयक्तिक जीवनका अवसरहरू र सामाजिक संस्थाका प्रकार्यहरू निर्धारण गर्दछन् (jacopovich, 2014, p. 2)। वर्गीय संरचनामा आधार मानिने आर्थिक पक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। यस्तो सामाजिक संरचनामा उत्पादनका साधनस्रोतमा पहुँच र नियन्त्रण भएको वर्ग अभिजात कहलाउँछ। उत्पादनका साधनस्रोतका साथै आर्थिक पक्षमा यसै वर्गको वर्चस्व कायम भएको हुन्छ। भूमिपति, उद्योगपति, उच्च पदस्थ कर्मचारी, साहु तथा महाजन यसै वर्गअन्तर्गत पर्दछन्। उत्पादनका साधनस्रोतमा पहुँच भएको अभिजात वर्ग समाजमा वर्चस्वशाली हुनुका साथै शोषकसमेत हुन्छ। उत्पादनका साधनस्रोतबाट वञ्चित विशुद्ध श्रमका भरमा बाँच्ने निम्न वर्गीय पात्र हुन्छ।

भूमिपति, ठुला किसान, उद्योगपति, साहु, महाजनका घर तथा पसल एवम् कलकारखानामा शारीरिक श्रम गरेर घर परिवारको आजीविका चलाउने वर्ग निम्न वर्गअन्तर्गत पर्दछ। आर्थिक हिसाबले विपन्न यो वर्ग अभिजात वर्गबाट शोषित, पीडित हुन्छ। यो वर्ग आर्थिक पक्षका दृष्टिकोणबाट कमजोर हुने भएकोले सम्भ्रान्त वर्गको मातहतमा शारीरिक श्रम गर्न बाध्य हुन्छ। अभिजात वर्गले श्रमिक वर्गको श्रमको शोषण गर्नुका साथै हिंसासमेत गर्छ। समकालीन कविहरू आर्थिक असमानताका विषयवस्तुलाई महत्त्वका साथ उठान गरिएको पाइन्छ। समकालीन प्रगतिशील कविहरूले समाजका विविध पक्षमा विद्यमान गहन समस्याहरूको सूक्ष्म तवरले उठान गरेका छन्। यस कित्ताका कविहरूले समाजका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक यथार्थको चित्रण गरेको पाइन्छ (भण्डारी, २०७५, पृ. २३)। कवि रोशन जनकपुरीले समकालीन नेपाली समाजको आर्थिक विषमताको संवेदनशील विषयलाई प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय कथ्य बनाएको देखिन्छ।

अध्ययन विधि

कविता साहित्यको एउटा महत्त्वपूर्ण विधा भएकोले यसको अनुसन्धान गुणात्मक रहेको छ। यस अध्ययनमा मूलतः प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। कवि रोशन जनकपुरीको 'जनकपुर र जनकपुर' कवितालाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। कविताको सैद्धान्तिक सन्दर्भ र कार्लमार्क्सको वर्गविश्लेषण सम्बन्धी मान्यतालाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यी दुवै प्रकारका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। विश्लेष्य कविता सोद्देश्य नमुना छनोट विधिका आधारमा चयन गरिएको छ र यसलाई निगमन पद्धतिको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानमा पाठ विश्लेषण विधिबाट अर्थापन गरिएको छ। वर्गीय विश्लेषण प्रस्तुत लेखको सीमा हो।

व्याख्या तथा विश्लेषण

विमर्श

सामाजिक विमर्शात्मक संरचनामा आर्थिक वितरणका आधारमा अभिजात वर्ग र निम्न वर्गको निर्माण भएको हुन्छ। अभिजात वर्ग र निम्न वर्गको आर्थिक अवस्था र हैसियतका आधारमा उपरि संरचनामा तिनको पकड र पहुँच कायम हुन्छ। यसका साथसाथै सांस्कृतिक भाष्यसमेत निर्मित हुन्छन्। सामाजिक विमर्शमा प्रचलित संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, जातीय श्रेणीकरण आदिमा आधार मानिने अर्थ व्यवस्थाले अहम् भूमिका निर्वाह गर्दछ। आर्थिक पक्ष हावी भएर उपरि संरचनाका कला, साहित्य, संस्कार, संस्कृति, श्रम आदि परिचालित र प्रभावित हुन्छन्। प्रस्तुत 'जनकपुर र जनकपुर' कवितामा प्रयुक्त पहिलो जनकपुर संज्ञाले निम्न वर्गीय कथित दलित समुदायका डुम र हलखोर जातिका कष्टकर जीवनावस्थालाई उजागर गरिएको छ। त्यहीँनेर पछिल्लो पद जनकपुरले अभिजात वर्गीय कथित उच्च जातीय विलासी जीवनशैली एवम् तिनका शोषण प्रवृत्तिलाई इङ्गित गरेको छ। विश्लेष्य कविताले मधेसमा रहेको ऐतिहासिक नगरी जनकपुरमा रहेको वर्गीय असमानताले निर्माण गरेको वर्गीय अन्तराललाई छर्लङ्ग्याएको छ। यस कवितामा अभिव्यञ्जित निम्न वर्ग र अभिजात वर्गको अवस्थालाई प्रस्ट पार्नका निमित्त निम्न उपशीर्षकअन्तर्गत रहेर विमर्श र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

निम्न वर्गीय सन्दर्भ

जनकपुरको निम्न वर्गीय मानिसका असमान आर्थिक अवस्थाको सन्दर्भलाई कविले सटीक तरिकाले चित्रण गरेका छन्। तिनीहरू श्रमसँग जोडिए पनि तिनका जीवनशैलीमा परिवर्तन हुन नसक्नुमा वर्गीय संरचनायुक्त राज्यपद्धति जिम्मेवार रहेको कविको ठहर छ। प्रगतिवादी कवि रोशन जनकपुरीले जनकपुरको सामाजिक संरचनालाई मूलभूत आधार मानेर दुइटा वर्गका मानिसका जीवनशैली र तिनका अवस्थाबारे यस कवितामा चित्रण गरेका छन्। सांस्कृतिक नगरी जनकपुरमा वर्गीय विभेद र तत्प्रसूत शोषण, उत्पीडन, अन्याय र अत्याचारबाट ग्रसित निम्न वर्गीय मधेसी दलितका दीनहीन जीवनशैलीको सजीव चित्रण गर्दै कवि भन्छन्,

यो हो हाम्रो जनकपुर

सीताको जनकपुर

त्यो जनककी छोरी सीताको होइन

सीता मरिक् डोमिनियाँको

सीता हलखोरनियाँको

र सीता सडकछापको (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407)

उपर्युक्त साक्ष्यका माध्यमबाट कविले समग्र जनकपुर नगरीमा विपन्न वर्गीय कथित दलित महिलाहरू नगरको फोहोर सफा गर्न बाध्य छन्। यस सन्दर्भमा त्यहाँ बसोबास गर्ने कथित मधेसी दलित डुम, हलखोर

समुदायका अतिसीमान्तीकृत जीवन बाँचन बाध्य उत्पीडित श्रमजीवी महिलाका कहालीलाग्दो जीवनावस्थाको सटीक चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत साक्ष्यमा सामाजिक आर्थिक हिसाबले न्यूनीकरण गरिएका र उत्पादनका साधनस्रोतबाट धेरै पहिलेबाट उछिट्टयाइएका, हिन्दु वर्णवादी संरचनामा कथित दलित भनी हेपिएका शोषित, पीडित र उपेक्षित महिलाका दयनीय अवस्थाको सन्दर्भलाई उजागर गरिएको छ। तराई मधेसका अधिकांश दलितहरू भूमिबाट वञ्चित भएका कारण तिनका जीवनावस्था कष्टकर भएको हो (राम, २०७९, पृ. १३७)। कविले स्पष्ट शब्दमा के भनेका छन् भने यो सम्भ्रान्त वर्गीय राजा जनक नन्दिनी जानकीको होइन डुम जातिकी सीता, हलखोर जातिकी सीता र भुईँमान्छे सीताहरूको वस्ती हो। सीता डोमिनियाँ र सीता हलखोरनियाँ अनि सडक छाप सीताहरू भूमिहीन भएकाले तिनका जीवनशैली कहालीलाग्दो भएको हो। डुम र हलखोर समुदायका मानिसहरू शिक्षा, स्वास्थ्यबाट वञ्चित भएकाले तिनका जीवनावस्था कष्टकर हुनु स्वाभाविक हो राज्यको मूलप्रवाहमा अटाउन नसकेका हलखोर समुदायका मानिसहरू जीवनका सबैजसो क्षेत्रमा विभेदका समस्या भोग्नुका साथै बेरोजगारी, भूमिहीनता, परम्परागत पेसाको गिरावटका कारण तिनका जीवन दीनहीन बन्दै गएको देखिन्छ (सहनी, २०७८, पृ. १२७)। कवि जनकपुरीले यस साक्ष्यमा सर्वहारा वर्गीय अतिन्यून ज्यालामा श्रम गर्ने कथित मधेसी दलित महिला सीताहरूको कारुणिक अवस्थाको जीवनभोगाइका प्रसङ्गहरूलाई सचित्र वर्णन गरेको देखिन्छ। अर्थ मन्त्रालयको सर्वेक्षणअनुसार सबैभन्दा गरिबी कर्णाली प्रदेशमा रहेको छ र त्यसपछिको आँकडा भने मधेश प्रदेशको रहेको छ।

मधेश प्रदेशको बहुआयामिक गरिबी आर्थिक सर्वेक्षण २०७५ ले देखाएअनुसार नेपालको गरिबी २८ प्रतिशत रहेकोमा मधेश प्रदेशको ४७.९ रहेको छ। त्यसमा पनि दलितको फरक गरिबी १७ प्रतिशतलाई जोड्दा ६४.९ प्रतिशत हुन आउँछ। मधेश प्रदेशका दलितको सन्दर्भमा यो तथ्याङ्क आफैँमा भयावह देखिन्छ (पासवान, मि.वे. पृ. २)। यस तथ्याङ्कले मधेसी दलितका कहालीलाग्दो आर्थिक अवस्थालाई इङ्कित गर्दछ। आर्थिक पछौटेपनको सिकार हुँदै सदियौँदेखि कहरपूर्ण जीवन बाँचन बाध्य डुम, हलखोर समुदायका महिलाका दयनीय जीवनावस्थाप्रति कवि जनकपुरी द्रविभूत भई सहानुभूति राख्दै उपर्युक्त साक्ष्य रचना गरेको छर्लङ्गिन्छ। यस साक्ष्यमा कविले राज्य संरचनामा विगत लामो समयदेखि असमानता, अन्याय, अत्याचार भोगिरहेका कथित दलित समुदायको महिलाका निमित्त सामाजिक न्यायको खोजी गरिरहेको अभिव्यञ्जना प्रस्ट हुन्छ।

कवि रोशन जनकपुरीले जनकपुरमा फोहोर सफा गरेर आफ्नो दैनिकी चलाउने निम्न वर्गीय मधेसी दलितका महिला तथा सन्तानहरू उक्त कर्म गर्न बाध्य रहेका तथ्यलाई सार्वजनिक गरेका छन्। यस प्रसङ्गमा कवि जनकपुरी भन्छन्,

जसका सन्तानहरू

श्रीमती सीतादेवीहरू

र श्रीमान् रामचन्द्रहरूले

गरेको फोहोर सफा गर्नलाई जन्मन्छन्

महाभारतमा कवच र कुण्डलसहित

जन्मेको कर्णभैं

थिनीहरू कुचोसहित जन्मन्छन्

हुर्कन्छन्

र श्रीमान् र श्रीमतीहरूको शहर

सफा गर्छन्

टल्काउँछन् (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407).

कविले उपर्युक्त साक्ष्यमा जनकपुरमा सम्भ्रान्त वर्गीय सीता र रामहरूले गरेका सागाल फोहोर सफा गर्न श्रमजीवी वर्गका सीताहरू अभ्यस्त र अभिशप्त रहेका तथ्यलाई स्पष्ट पार्न खोजिएको छ। यस सन्दर्भमा धनी वर्गले सुखसुविधाको भोग गरी विलासी जीवन बाँच्ने अनि तिनले जनकपुर नगरलाई जथाभावी फोहोर गर्ने र तिनलाई निम्न वर्गका पात्र सीताहरूले बठारकुठार गरी सफा गरिरहेका तथ्य इङ्कित छ। डुम र हलखोर समुदायका महिलाहरू सर्वहारा वर्गमा जन्मेकैले तिनका आर्थिक अवस्था निकै नै कमजोर हुन्छ। चरम अभाव र गरिबीकै कारण तिनले त्यहाँका अभिजात वर्गले गर्ने फोहोर सफा गरेर आजीविका चलाउनु परेको हो। मधेसमा बसोबास गर्ने बहुसङ्ख्यक मधेसी दलितहरू खास गरिकन डुम र हलखोर समुदायका मानिसहरू भूमिहीन भएकाले तिनीहरू पारिवारिक भरणपोषणका निम्ति अरूका भर पर्न बाध्य हुन्छन् (Chaudhary, 2015, p. 136–138) सीमान्तीकृत र दमित मधेसी दलित डुम र हलखोर समुदायका मानिसहरूका जीवन साह्रै नै दयनीय रहेको छ। वर्गीय संरचनाले निर्माण गरेको सांस्कृतिक भाष्यका आधारमा जनकपुरका कथित दलित समुदायका डुम तथा हलखोर समुदायका निरीह मानिसहरू सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित रहेका तथ्यलाई कविताशमा प्रस्ट पारिएको छ।

कवि रोशन जनकपुरीले उपर्युक्त साक्ष्यमा महाभारतको मिथकको प्रयोग गरेका छन्। उनले महाभारतका चर्चित पात्र कर्ण कवच र कुण्डल लिएर जन्मेभैं यहाँका डुम र हलखोर समुदायका महिलाहरू फोहोर सफा गर्न कुचो लिएर जन्मिने तथ्यलाई प्रस्तुत गरेका छन्। कविले कर्णको उदात्त सन्दर्भलाई केलाउनुभन्दा पनि कर्ण कुन्तीको अवैध सन्तान भएकाले उसलाई नदीमा बगाइएको र एकजना कथित तल्लो जातिका मानिने शूद्रले उद्धार गरेर हुर्काए बढाए पछि ऊ शूद्रपुत्र कहलाई आजीवन अभिशप्त र अपमानित एवम् अपहेलित जीवन बाँच्नु परेको तथ्यलाई समतुल्य सन्दर्भमा प्रस्तुत गर्न खोजेका छन्। जसरी कर्ण पराक्रमी, वीर र धनुर्विद्यामा प्रवीण भए पनि उनीमाथि छलप्रपञ्च, जालभेल भएको थियो। कविले उसलाई सम्मानजनक जीवन बाँच्नबाट वञ्चित गरिएको थियो ठिक त्यसैगरी भूमिहीन परिवारमा जन्मिने कथित दलित परिवारका महिला तथा बालबालिकाहरू अपहेलित र उत्पीडित जीवन बाँच्न बाध्य रहेका प्रस्ट पार्न खोजेका छन्।

कवि रोशन जनकपुरीले जनकपुरका भूमिहीन मधेसी दलितका चरम अभाव, गरिबीको समस्यालाई केन्द्रीय कथ्यका रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्न खोजेको देखिन्छ। दलितहरू समाजका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक लगायतका हरेक क्षेत्रमा उपेक्षित रहँदै आएका छन् र तिनका मूलभूत समस्या भनेको आर्थिक समस्या नै हो। मार्क्सले भनेअनुसार सामाजिक संरचनामा आधार पक्ष मानिने आर्थिक पक्षले अधिरचना मानिने संस्कृति राजनीति सबै क्षेत्रमा प्रभाव पार्छ भन्ने तथ्य बुझेका कविले सोही आधारमा प्रस्तुत कविता रचना गरेको देखिन्छ। उनी अगाडि प्रस्तुत गर्छन्,

फोहोर कहाँ जान्छ, तपाईंलाई थाहा छ ?

उनीहरूको छातीभित्र जान्छ

छातीमा फोहोर लिएर

उनीहरू तन्नेरी हुन्छन्

दबाई महँगो हुन्छ, नि महोदय !

र दारु सस्तो (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407) .

यस साक्ष्यमा बहुसङ्ख्यक मधेसी दलित समुदायका मानिसहरू शिक्षाबाट वञ्चित भएकाले अज्ञानताका कारण तिनले मुख नछोपिकनै, मास्क बिना नै घर, आँगन, कोठाचोटा र सडकका फोहोर सफा गर्दा त्यो फोहोर सिधै तिनका फोक्सोभित्र प्रवेश गरी स्वास्थ्यमा गम्भीर असर गर्छ भन्ने तिनलाई जानकारी नहुने यथार्थको उद्घाटन गरिएको छ। यस साक्ष्यमा लामो समयसम्म आफ्नो स्वास्थ्यको ख्याल नगर्दा तिनीहरू खतरनाक रोगबाट ग्रसित हुँदा रक्सीको सहाराले पीडा, दर्दलाई दबाउने सन्दर्भको पुष्टि हुन्छ। राज्यमा विपन्न वर्गका निम्ति औषधि उपचार महँगो भएकाले बहुसङ्ख्यक गरिबहरू अस्पताल गई औषधोपचार गराउनुको साटो सस्तो रक्सी पिउन बाध्य रहेका

तथ्यलाई कविले कुटिल पाराले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भमा कविले विपन्न वर्गका निम्न शिक्षा र स्वास्थ्य सर्वसुलभ हुनुपर्ने अभिलाषा प्रकट गरेको देखिन्छ । निम्न वर्गीय मधेसी दलितका कष्टकर जीवनशैलीबाट द्रविभूत भई कवि जनकपुरी यसरी व्यक्त गर्छन्,

.....उनीहरू शहर सफा गर्छन्

फोहोरको डङ्गुर छातीमा भर्छन्

दारुले दर्द मार्छन्

र वैसमै बुढो भएर

कहर काट्दै मर्छन् (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407).

उपर्युक्त साक्ष्यमा कवि जनकपुरीले जनकपुरका भूमिहीन दलितहरू विशेषगरी डुम र हलखोर समुदायका मानिसका ठोस र भरपर्दो आमदानी आउने खालका पेसा, व्यवसाय नभएको सङ्केत गरिएको छ । तिनीहरू सहरका सडक र गल्ली, चौतारा आदि सरसफाइ गरेर त्यसबाट आउने न्यून ज्यालाका भरमा जीविकोपार्जन गर्ने यथार्थलाई प्रस्ट्याउन खोजेको देखिन्छ । तिनीहरूले फोहोर बढार्दा फोहोर तथा विषाक्त धुलोमैलो तिनका फोक्सोभित्र प्रवेश गरेर तिनीहरू अशक्त रोग लागेका कारण दर्दले छटपटाउँछन् । दर्दबाट मुक्ति पाउनका लागि सस्तो रक्सी पिएर केही समयका लागि दर्दबाट राहत पाउँछन् । यस साक्ष्यमा डुम र हलखोर समुदायका भूमिहीनता, बेरोजगारी, पराश्रयीपन, निर्धनतालाई प्रस्टसँग देखाउन खोजिएको छ । यस प्रसङ्गमा मधेसी दलितका अतिविपन्नतालाई मुख्य रूपमा उजागर गरिएको छ । नेपालमा खस पर्वते र नेवार समुदायका तुलनामा मधेसी दलितका अवस्था ज्यादै नै गम्भीर र दर्दनाक रहेको छ (आहुती, २०६७, पृ. १८५) । यस सन्दर्भमा मधेसी दलित विशेषगरी डुम र हलखोर समुदायका अशिक्षा, आर्थिक पछौटेपन, राज्यसत्तामा पहुँचको अभावका कारण तिनका जीवनावस्था कहालीलाग्दो भएको प्रस्ट हुन्छ ।

गरिबी, अभाव, निरक्षरता, अप्रतिनिधित्वका कारण दलित समुदायका मानिसहरू मूलधारमा प्रविष्टि नपाएको अवस्था त छदैछ । यसका साथै तिनका जीवनमरणका विषयवस्तु पनि राज्यमा गम्भीरतापूर्वक नहेरिने तथ्यलाई कवि जनकपुरीले प्रस्तुत कवितामा यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ,

....स्वाभाविकभै लाग्ने यो मृत्यु

अस्वाभाविक छ महोदय !

वस्तुतः यो सामूहिक हत्या हो महोदय !!

यस्तो हत्या, जसको फिराद कुनै

अदालतमा लाग्दैन

न त यसको चर्चा नै हुन्छ

तर यो हुन्छ नियमित,

तर यो उसकै जनकपुरमा हुन्छ (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407).

सामन्ती सामाजिक संरचना र राज्य व्यवस्थामा उत्पीडित निम्न वर्गका विषयवस्तुका मुद्दालाई गम्भीरतापूर्वक नलिइने सन्दर्भलाई उपर्युक्त साक्ष्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ । निम्न वर्गको अतिसीमान्तीकृत दलित समुदायका श्रमजीवीहरू आफूलाई लागेका अशक्त रोग दबाउन तथा लुकाउनका लागि आफ्ना सामर्थ्यअनुसारका घरेलु मदिरा सेवन गरेर सामूहिक मृत्यु वरण गरेका सन्दर्भलाई प्रगतिवादी कवि जनकपुरीले 'राज्यप्रायोजित सामूहिक हत्या'को संज्ञा दिँदै राज्यप्रति गम्भीर आरोप लगाएको स्पष्ट छ । कमसल खालको रक्सी सेवन गरेर धेरै मधेसी दलित एकैपटकमा मर्दा पनि राज्य त्यसप्रति सजग नहुनु त्यस्तो घटना घटाइने कारक तत्त्व नखोज्नुले राज्यको

सर्वहारा वर्गप्रतिको उदासीनतालाई प्रस्ट्याएको छ । विपन्न वर्गीय धेरै मधेसी दलितहरू गुणस्तरहीन रक्सी खाएर मृत्यु वरण गरेका सन्दर्भबारे कुनै पनि सरकारी अड्डा अदालतमा मुद्दा दायर नहुने किनभने तिनीहरू भुइँमान्छे भएकाले सम्भ्रान्त वर्गका पृष्ठपोषक राज्य सत्ताले त्यस्तो घटनाको छानविन गर्न उपयुक्त नठान्ने राज्यको सामन्ती संस्कारबारे उदाङ्गो पारेको देखिन्छ ।

शक्तिविमर्शका आधारमा मधेसी दलित समुदायका मानिसहरू सम्भ्रान्त वर्गको अधीनस्थ भएकाले तिनले प्रतिकार गर्न असमर्थ हुने प्रस्ट छ । निम्न वर्गीय मधेसी दलितहरू सामर्थ्यका हिसाबले अतिकमजोर हुने भएकाले तिनीहरू आफू स्वयम् पनि मुद्दा दर्ता गराउन असमर्थ हुन्छन् । उक्त अवस्थालाई कविले उपर्युक्त साक्ष्यका माध्यमबाट स्पष्ट पार्न खोजेका छन् । कविले प्रस्तुत पङ्क्तिमार्फत् जनकपुरमा वर्गीय असमानताका कारण त्यहाँ निम्न वर्गका श्रमजीवीहरू सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित रहेको तथ्यलाई उजागर गरेका छन् । सामाजिक संरचना शक्तिबाट सञ्चालित हुन्छ । साहित्यमा सामाजिक सन्दर्भहरूको प्रतिबिम्बन हुनु स्वाभाविकै हो । विवेच्य कवितामा पनि शक्तिको प्रभाव परेको प्रस्ट छ । जेमसनलाई उद्धृत गर्दै तारालाल श्रेष्ठ भन्छन्, साहित्यलाई सामाजिक यथार्थता र शक्तिको प्रभावबाट निरपेक्ष राखेर अध्ययन गर्न सकिँदैन (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ३५) । यस प्रसङ्गमा जनकपुरका भूमिहीन दलितहरू वर्गीय हिसाबले कमजोर सर्वहारा वर्गका र सांस्कृतिक विमर्शात्मक संरचनामा अप्रभुत्वशाली एवम् कमजोर भएकाले तिनका विषयवस्तुले अड्डाअदालतमा प्रवेश पाउन नसकेको पुष्टि हुन्छ ।

अभिजात वर्गीय सन्दर्भ

कवि रोशन जनकपुरीले जनकपुरमा सम्भ्रान्त वर्गीय मानिसहरूको बसोबास रहेको तथ्यलाई यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले सम्भ्रान्त वर्गीय मानिसहरू राज्यको उच्च ओहोदामा रहेर शासक वर्गीय भूमिका निर्वाह गरेका वास्तविकतालाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्,

... अब तपाईंले पिउने ब्रान्डेड रक्सीसँग भुराभुरीले

खाने दारुको तुलना कृपया नगरौं !

तपाईंको र उसको मेल नै के छ र ! (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407) .

उपर्युक्त साक्ष्यमा जनकपुरको सम्भ्रान्त वर्गले त्यहाँका सर्वहारा वर्गीय दलितभन्दा महँगो र गुणस्तरीय रक्सी पिउने गरेका तथ्यमाथि प्रकाश पार्न खोजिएको छ । सामाजिक संरचनामा आधार मानिने आर्थिक पक्षमा अभिजात वर्गकै हालीमुहाली हुन्छ तसर्थ अभिजात वर्गका मानिसहरू सर्वहारा वर्गभन्दा बढी खर्च गर्न सामर्थ्यवान् हुन्छन् । उत्पादनका साधनस्रोमाथि नियन्त्रण र पकड भएको अभिजात वर्गले नै सामाजिक संरचनाको आधार मानिने आर्थिक पक्षमा वर्चस्व कायम गरेको हुन्छ । आधार र अधिरचनाको अवधारणाले सामाजिक संस्थाका सम्बन्धका बारेमा व्याख्या गर्छ । आधारले समाजको उत्पादनसँगको आर्थिक सम्बन्धलाई निर्धारण गरेको हुन्छ र यही आर्थिक पक्ष आधारले समाजका राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, कलात्मक, नैतिक, वैज्ञानिक र यस्तै अरू सांस्कृतिक उत्पादनजस्ता अधिरचनाको निर्धारण गर्दछ (Marx, 2017, p.9–13) <https://womrel.sitehost.iu.edu>Rel433 Readings>karl Marx pdf>) । सामाजिक संरचनामा आधार मानिने आर्थिक पक्षमा नियन्त्रण कायम गरेको अभिजात वर्गको क्रयशक्ति पनि वर्चस्वशाली भएकाले निम्न वर्गले अपेक्षाकृत महँगो रक्सी खरीद गरेर खान नसकेको पुष्टि हुन्छ । यसमा वर्गीय संरचनाको आधारमा क्रयशक्ति असमान हुने तथ्यलाई इङ्गित गर्दछ ।

कवि जनकपुरीले आफ्नो जनकपुरमा पुँजीपति वर्गका मानिसहरू बस्ने गरेका सन्दर्भको कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालका उच्च ओहोदामा बस्ने शक्तिशाली व्यक्तित्व बस्ने जनकपुरलाई चिनाउँदै कवि जनकपुरी अभिव्यक्त गर्छन्,

मेरो जनकपुरमा त

कुनै राष्ट्रपति
वा कुनै प्रधानमन्त्री
वा कुनै विद्वान्
वा कुनै भलादमी
कुनै कन्भेन्ट स्कुलमा
एटिकेट्सले भरिएको
टाइबाला पोशाकरू
र टलक्क टल्किएको जुत्ता लगाएका
सुन्दर, स्वच्छ र सुदर्शन
छात्रहरू सामु
बालजीवनको रक्षा

र शहरमा स्वच्छताको पाठ पढाउँछ (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407) ।

उपर्युक्त साक्ष्यका माध्यमबाट कवि जनकपुरीले जनकपुर नगरमा पुँजीपति वर्गको भव्य खालको छुट्टै विलासी जीवनशैली रहेको यथार्थलाई देखाउन खोजेका छन् । जनकपुरमै बसोबास गर्ने यो वर्ग शासक वर्गको रूपमा रहेकोले सबैतिर यिनका शासन चल्नुका साथै वर्चस्वसमेत कायम रहेको सन्दर्भलाई इङ्गित गर्दछ । समाज र राष्ट्रमा यही वर्गको हालीमुहाली हुन्छ । सामाजिक संरचना र राष्ट्रिय पुँजीमा यही वर्गको एकल प्रभुत्व हुन्छ । महामहिम राष्ट्रपति, सम्माननीय प्रधानमन्त्री भनेका राज्यको नीतिनियम बनाउने सर्वोच्च ओहोदाका व्यक्तित्व हुन् । देशकै सारा अर्थतन्त्रलाई आफूखुसी सञ्चालन गर्न सक्ने नियामक निकायसमेत हुन् । मार्क्सवादी दृष्टिकोणका आधारमा यिनले पुँजीपति वर्गको नेतृत्व गरेका हुन्छन् । प्रशासनिक, आर्थिक सबै हिसाबले सर्वाधिकार सम्पन्न यी व्यक्तित्वहरूका सन्तति महँगा निजी अङ्ग्रेजी विद्यालयमा पढ्ने, सुकिला लुगाफाटो लगाउने, टलक्क टल्कने जुत्ता लगाउनुका साथै चिल्ला गाडीमा चढेर विद्यालय आवतजावत गर्ने तथ्यले पुँजीपति वर्गका सन्ततिको सुविधाभोगी जीवनशैली जनाउँदछ ।

उत्पीडनकारी वर्गको रूपमा रहेको यही अभिजात वर्गले समाजमा निम्न वर्गको सबैभन्दा बढी शोषण, दोहन गरेको हुन्छ । शक्तिशाली यस वर्गले देशका हरेक क्षेत्रमा प्रभुत्व कायम गरेको हुन्छ । यस वर्गअन्तर्गत आभिजात्य परिवार, पुराना दरबारिया, दलालीमा लागेका पुराना मन्त्री र नेता, शासक परिवार, उच्च सैनिक अधिकृत, प्रहरीका उच्च ओहोदाका व्यक्तित्वहरू, ठुलठुला व्यापारीहरू पर्दछन् (भट्टराई, २०७७, पृ. ८२) । उत्पादनका साधन र सत्तासमेतमा वर्चस्व कायम भएको यो वर्ग हरेक दृष्टिबाट शक्तिशाली हुन्छ र शासक वर्गमा यसकै हैहुकुम चल्छ । कविले उपर्युक्त साक्ष्यका माध्यमबाट जनकपुरमा सर्वहारा वर्गीय र पुँजीपति वर्गीय नागरिकका जीवनशैलीमा ठुलो अन्तराल रहेको कटु यथार्थलाई छर्लङ्ग देखाउन खोजेका छन् । सर्वहारा वर्गको श्रम शोषण गर्ने सम्भ्रान्त वर्गले बालबालिकाका हकहितका कुरा गर्छ अनि सहरमा प्रदूषण फैलाउने, फोहोर गर्ने यही वर्गले सरसफाइको शिक्षा दिने सन्दर्भले त्यहाँका सम्भ्रान्त वर्गका द्वैध चरित्रलाई इङ्गित गर्दछ ।

विपन्न वर्गका पक्षधर कवि रोशन जनकपुरीले नेपालको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक नगरी जनकपुरमा धनी र गरिब वर्गका बिच ठुलो अन्तराल रहेको प्रस्ट्याएका छन् । उनले यस कवितामार्फत त्यहाँको समाजमा वर्गीय असमानताका डरलाग्दा विभेद र खाडल रहेको तथ्यलाई कवितामार्फत यसरी प्रस्तुत गरेका छन्,

यहाँ दुइवटा जनकपुर छ,

एउटा, जस्मा सीता मरिक डोमिनियाँ

सीता हलखोरनियाँ

सीता सडकछापहरू

र उनीहरूका सन्तान बस्छन्

र अर्को

जसमा श्रीमती सीता देवी

र श्रीमान् रामचन्द्र बस्छन् (जनकपुरी, २०७९, moolbato.com/2022/09/48407)

उपर्युक्त साक्ष्यको माध्यमबाट कवि जनकपुरीले जनकपुरमा विद्यमान निम्न वर्ग र अभिजात वर्गका वर्गभेदयुक्त सामाजिक संरचनाबारे उजागर गरेको देखिन्छ । जनकपुरको सामाजिक विमर्शात्मक संरचनाअन्तर्गत पहिलो खालको जनकपुरमा कथित मधेसी दलित डुम र हलखोर जातिका विपन्न वर्गीय मानिसहरू बस्ने सन्दर्भलाई देखाउन खोजिएको छ । सोही समाजमा सुविधायुक्त र विलासी जीवन बाँच्ने सम्भ्रान्त वर्गीय रामचन्द्र र सीताहरूको सुखपूर्ण जीवनशैली रहेको तथ्यलाई सार्वजनिक गर्न खोजिएको छ ।

निष्कर्ष

कवि जनकपुरीले ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक नगरी जनकपुरमा दुइटा भिन्न भिन्न वर्गका मानिसहरूको बसोबास रहेको तथ्यको रहस्योद्घाटन गरेका छन् । उनले जनकपुरको निम्न वर्गमा अभाव, आर्थिक पछौटेपन, अशिक्षा, चेतनाको कमी व्याप्त रहेको स्पष्ट अभिव्यक्ति दिएका छन् । जनकपुरमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक हिसाबले सीमान्तीकृत जीवन बाँच्न बाध्य कथित मधेसी दलित डुम र हलखोर जातिका मानिसहरूको वस्ती रहेको पर्दाफास गरेका छन् । मार्क्सवादी वर्गीय अध्ययनमा आधार पक्ष मानिने आर्थिक सन्दर्भले समाजका अधिरचनामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयसन्दर्भलाई यस कविताले पुष्टि गरेको छ । जनकपुरमा अभिजात र निम्न वर्ग सामाजिक आर्थिक संरचनाका दृष्टिकोणबाट निर्मित वर्ग हो भने कथित उच्च जाति र दलित समुदाय सोही आर्थिक सन्दर्भले निर्माण गरेको अधिरचना हो भन्ने तथ्य पुष्टि भएको छ । सामाजिक आर्थिक अवस्थाका दृष्टिकोणबाट साधनस्रोत सम्पन्न अभिजात वर्गीय रामचन्द्र र सीताहरूको बसोबास रहेको तथ्य स्पष्ट पार्न खोजिएको छ । कवि जनकपुरीले राज्यव्यवस्थामा असमान आर्थिक वितरणका कारण चरम आर्थिक अन्तराल कायम रहेको सामाजिक तथ्य देखाउन खोजेका छन् । प्रस्तुत कवितामा आर्थिक अभाव र अज्ञानताका कारण त्यहाँका कथित मधेसी दलितहरू सदियौँदेखि सामन्तवर्गबाट ठगिँदै आइरहेका तथ्यको पर्दाफास गरिएको छ । जनकपुरका कथित दलित समुदायका डुम तथा हलखोरका आधार पक्ष कमजोर भएका कारणले समाजमा तिनीहरू शोषित, पीडित र उपेक्षित रहन बाध्य भएका तथ्यलाई विश्लेष्य कविताले उजागर गरेको छ । प्रस्तुत कवितामा ऐतिहासिक नगरी जनकपुरमा असमान आर्थिक वितरणका कारण अभिजात वर्ग र निम्न वर्गका बिचमा ज्यादै ठुलो अन्तराल निर्माण भएको यथार्थलाई कलात्मक किसिमबाट अभिव्यञ्जना गरिएको छ । वर्गीय स्वरूपको सामाजिक संरचनाका कारण डुम र हलखोरजस्ता शिल्पी तथा श्रमजीवी वर्ग आर्थिक हैसियतका दृष्टिबाट निकै विपन्न रहेका छन् । साथसाथै तिनीहरू शक्ति विमर्शका दृष्टिकोणबाट कमजोर भएकोले सामाजिक न्याय पाउन नसकी निकृष्ट जीवन बाँच्न बाध्य रहेका यथार्थलाई कवि जनकपुरीले वस्तुपरक चित्रण गरेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

आहुती (२०६७). *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष*, समता फाउन्डेसन ।

जनकपुरी, रोशन (२०७९). जनकपुर र जनकपुर, <https://moolbato.com/2022/09/48407/> .

पासवान, भोला (मि.बे.). *मधेश प्रदेशका दलित र उनीहरूको अवस्था*. (अप्रकाशित अनुसन्धान पत्र) ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *वर्गीय अध्ययन, सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०७५). *सौन्दर्यको अन्वीक्षण*, मुन्नी भण्डारी ।

राम, ओमप्रकाश (२०७९). दलित भूमिहीनता किन...कसरी...?, सोहन प्रसाद साह र देवराज हुमागाई (सम्पा.), *मधेश प्रदेशमा पैदल अनुसन्धान* (पृ.१३७-१५०), मार्टिन चौतारी ।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*. दोस्रो संस्क, डिस्कर्स पब्लिकेसन ।

सहनी, इन्द्रजीत (२०७८). नेपाल तराईका हलखोर जातिका सामाजिक संस्कार, प्रेमकुमार खत्री (सम्पा.), *नेपालका जातीय सामाजिक संस्कार (भाग ७, पृ.१२६-१३९)*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

Chaudhary, D. (2015). *Dalits, tarai/madhesh of nepal*. Upgraded version, Ratna Pustak Bhandar

Jacopovich, D. (2014). *The Concept Of Class*. <https://sociology.cam.ac.uk>> documents PDF.

Marx, K.(2017). *Karl Marx*. <https://womrel.sitehost.iu.edu>>Rel433 Readings> Karl Marx. pdf.